

Müasir Azərbaycan ədəbi dili: uğurlar, problemlər

Ədalət Abbasov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti.
Azərbaycan. E-mail: abbasov-edalat@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-9704-1874>

Həmzə Əliyev

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti.
Azərbaycan. E-mail: hemze.eliyev1965@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-2344-8388>

XÜLASƏ

Hər bir tarixi və ictimai-siyasi şərait Azərbaycan dilinin leksik-terminoloji sisteminə, onun orfoqrafiyasına bu və ya digər dərəcədə öz təsirini göstərmişdir. Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonrakı dövrün islahat və inqilab səciyyəli dəyişiklikləri ana dili problemlərindən də yan keçmədi. Bu gün dilimizin inkişafı, tətbiqi və tədrisi məsələləri dövlətin diqqət mərkəzindədir. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlənmə tarixinə nəzər saldıqda bu taleyin “qısaömürlü” olduğunu görmək mümkündür. Bu mülahizənin yürüdülməsi ilə, şübhəsiz, 1995-ci ilə qədərki dövr nəzərdə tutulur. Son 27-28 il ərzində ədəbi dilimizin funksional üslubu öz imkanlarını daha da genişləndirmiş və rəsmi statusunu sabitləşdirmişdir.

AÇAR SÖZLƏR

dil mühiti, qeyri-rəsmi
danışiq üslubu, dil siyasəti,
dil normaları, fonetik
norma, orfoqrafik variant,
dil potensialı, mətbuat dili

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 11.10.2021
qəbul edilib: 19.10.2021

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Filologiya elmləri
doktoru, professor İsmayıl
Kazımov.

Modern Azerbaijani literary language: successes, problems

Adalat Abbasov

Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor. Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan. E-mail: abbasov-edalat@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-9704-1874>

Hamza Aliyev

Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor. Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan. E-mail: hemze.aliyev1965@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-2344-8388>

ABSTRACT

Each historical and socio-political conditions affect the lexical-terminological system of the Azerbaijani language, to one degree or another influenced his spelling. The period after Azerbaijan regained its independence in 1991 reform and revolutionary changes did not go beyond the problems of the mother tongue. Today, the development, application and teaching of our language are in the focus of the state. Looking at the history of the development of the Azerbaijani language as the state language it is possible to see that this fate is "short-lived". With this in mind, no doubt, the period up to 1995 is envisaged. Over the past 27-28 years, the official functional style of our literary language has further expanded its capabilities and has already stabilized its official status.

KEYWORDS

language environment,
informal speech style,
language policy,
language norms,
phonetic norm,
orthographic variant,
language potential, the
language of the press

ARTICLE HISTORY

Received: 11.10.2021
Accepted: 19.10.2021

Giriş / Introduction

“Ana dili! Nə qədər rəfiq, nə qədər ali bir kəlmə, nə qədər möhtərəm, müqəddəs, nə qədər əzmlı bir qüvvə! Ana dili! Bir dil ki, mehriban bir vücut öz məhəbbətini, şəfqətini sənə o dildə bəyan edibdir, bir dil ki, sən hələ beşikdə ikən bir lay-lay şəklinə öz ahını və lətafətini sənə eşitdirib, ürəyinin ən dərin guşəsində nəşr bağlayıbdir. Cism və ruhunun möhtac olduğu məvadi (qidanı) o dildə tələb edibsən. Bir dil ki, ibtida o dildə yaxşı-yamanı bilibsən, səni yaradanı tanıyıbsan. Haman dil ki, diyari-qürbətdə biganələr üçün düşəndə, ona həsrət qalırsan...” [N.Nərimanov].

Aforistik məzmunu ilə seçilən bu mətn nə qədər təsirli olsa da, ana dilinin dəyərini ifadə etmək üçün kifayət deyil. Çünki ana dili onun daşıyıcısı olan xalq, millət üçün ən qiymətli sərvətdir. Ana dili insanın milli varlığının vəsiqəsi, onun milli mənsubiyyətinin simvoludur.

Azərbaycan dili dünyada yaşayan 50 milyondan artıq azərbaycanlının ümumi ünsiyyət vasitəsidir. Bu dil qədim dövrlərdən etibarən, yurdumuzun sakinləri olan azsaylı xalqların da ümumi ünsiyyətinə xidmət etmişdir. Vətənin bütövlüyü, azadlığı uğrunda mübarizə önəmli olduğu qədər, dilin saflığını qorumaq, onun inkişafına mane olan əngəlləri aradan qaldırmaq da ən vacib məsələlərdən hesab edilir. Bu məqsədlə aparılan mübarizələrdə şəhidlik məqamına yüksələnələr də olmuşdur. Yarım əsr bundan əvvəl Banqladeşdə ana dillərinin dövlət dili elan edilməsi uğrunda mübarizəyə qalxan doqquz gəncin intihar etmə hadisəsini insanlar hələ də unutmamışlar. Ana dili uğrunda özlərini ölümün ağuşuna atan benqalların fədakarlığı yarım əsrdən çoxdur ki, bütün dünyada danışılmaqdadır. Bu səbəbdən də, ana dili barədə fikirləşəndə, doğma dili uğrunda şəhid olmuş həmin gənclərin qəhrəmanlığı xatırlanır. Bəli, 21 fevralın “Beynəlxalq Ana Dili Günü” kimi qeyd edilməsi dünya üçün tarixi bir önəm daşımaqdadır.

Azərbaycan dili dünyanın qədim dillərindən biridir. Keçmiş zamanlardan bu günə qədər bu dildə zəngin ədəbi abidələr yaradılmışdır. Yazılı ədəbiyyatımızın ilk nümunəsi sayılan “Kitabi-Dədə Qorqud”, eləcə də çoxsaylı yazılı və şifahi ədəbiyyat nümunələri Azərbaycan dilində ərsəyə gəlmişdir. Tarixin ayrı-ayrı mərhələlərində imperialist-işğalçılıq siyasəti nəticəsində xalqımızın doğma dilində yaradılmış abidələri məhv edilməsə idi, indi bu dildə daha çox yazılı abidələr mövcud olardı.

“Hər bir dilin tarixi həmin dildə danışan xalqın tarixi ilə sıx bağlı olur. Azərbaycan dilinin tarixi də xalqımızın tarixi ilə əlaqədar olaraq onun kimi çox qədimdir” [3, s.13]. Təbiidir ki, dilimizin bugünkü inkişaf səviyyəsinə yüksəlməsi heç də asan olmayıb. Xalqımızın tarixi kimi, dilimiz də bir sıra yadelli dillərin

təsirinə məruz qalmışdır. VII əsrdən başlayaraq, Azərbaycana ərəblər, sonralar isə monqollar, farslar, ruslar və digər işğalçılar hücum etmişlər. Adlarını çəkdiyimiz yadellilərin bir niyyəti də xalqımızı və onun dilini gücsüz, qüdrətsiz vəziyyətə salmaq, bəlkə də tarixin səhifəsindən birdəfəlik silmək idi. Dilimizin inkişaf prosesini izlədikcə, yad dillərin zaman-zaman dilimizə nüfuz etdiyini müşahidə edirik. Lakin qürurla deyə bilərik ki, doğma türkcəmiz bu “tarixi müdaxilələrə” – assimilyasiyaya qarşı davamlı olmuş və özünəməxsusluğunu qoruyub saxlaya bilmişdir.

“Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu olduqca möhkəmdir. Onun morfoloji quruluşunun əsasında möhkəm qanunlar dayanır: bütün isimlər eyni qayda ilə hallanır, hallanmayan isim yoxdur, bütün feillər eyni cür təsrif olunur, təsrif qaydasına tabe olmayan feil yoxdur. Dilin sintaktik quruluşu da zəngindir. Azərbaycan dili türk dili kimi xoş səslənən ahəngdar bir dildir. Onu dinləyən adam dilin ahəngdar, musiqili bir dil olduğunu o saat hiss edir” [3, s.7].

Qeyd olunduğu kimi, bu dildə digər türk dillərindən fərqli bir zənginlik, rəvanlıq duyulur. Spesifik estetik kaloriti, qrammatik quruluşunun və semantik struktrunun çoxcəhətliliyi ilə də seçilən Azərbaycan dili əcdadlarımızdan bizə qalan ən qiymətli mirasdır. Necə ki, görkəmli dövlət xadimi Şah İsmayıl Xətai üzünü gənclərə tutaraq demişdir: “Biz etdiyimiz səhvləri siz etməyin! Qardaş qanı tökməyin. Dilimizin bir kəlməsini başqa dillərə, torpağımızın bir parçasını belə düşmənlərin əlinə verməyin. Onları qoruyun və gələcək nəsillərə əmanət edin”.

“Tariximizin bir çox dövr və mərhələləri kimi, iştirakçısı və şahidi olduğumuz XX yüzilliyin 90-cı və sonrakı illəri dövründə Azərbaycan dilinin vəziyyəti, bu dilin müxtəlif sahələrində gedən proseslərin araşdırılıb öyrənilməsi də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dil tariximizin araşdırılması ilə yanaşı, onun adının işlənmə tarixinin tədqiqi də, məhz həmin dövr tədqiqatlarının nəticəsində müəyyənləşdirilmişdir” [7, s.202].

Dil tariximizin araşdırılması ilə onun adının işlənilməsinin tədqiqi tarixinin eyni araşdırma obyektini olduğunu nəzərə alaraq, bəzi vacib məqamların xatırlanmasını məqsəduyğun hesab edirik.

Azərbaycan dili tarixən heç də həmişə bu adı daşımamışdır. Qədim dövrlərdən başlayaraq XX əsrin 30-cu illərinə qədər o, “türk dili” adı ilə tanınmışdır. XIX əsrdən Azərbaycan dilinə aid əsərlərdə, rəsmi dövlət sənədlərində və ayrı-ayrı şəxslərin məktub və xatirələrində Azərbaycan dili müxtəlif adlarla adlandırılmışdır: “türk dili”, “türk-tatar dili”, “türk-Azərbaycan dili”, “tatar dili”, “tatar-Azərbaycan dili”, “Qafqaz-tatar ləhcəsi” və s.

Maraqlıdır ki, XIX əsrdən başlayaraq, bəzi ziyalılar millətimiz və dilimizin adlandırılmasını rusların rəyi ilə hesablaşmaq zəminində olduğumuzu vacib saymışlar. M.Şahtaxtılı yazır: “Bizim dilimizdən söhbət gedəndə, biz onu ya türk dili, ya da türkcə adlandırırıq... biz türk adlana bilərdik, lakin bu sözün ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilməsi üçün lazımdır ki, ruslar da bizi belə çağırınsın” [11, s.238-239]. Bu zaman sual yaranır: Cənubi Azərbaycanda yaşayan milyonlarla soydaşlarımızın özlərini türk, dillərini türk dili adlandırmasına göz yumaq? Yoxsa rusların xatirinə onlara da məsləhət görək ki, milliyətinizin və dilinizin adını dəyişin?

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə böyük demokrat, ədib, milli ruhlu yazıçı, publisist və kiçik hekayələrin böyük ustadı kimi daxil olan C.Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin” jurnalının baş məqaləsi sayılan məşhur “Azərbaycan” məqaləsində yazırdı: “Bəzi vaxt otururam və papağımı qabağıma qoyub fikrə gedirəm, xəyalata cumuram. Özümdən soruşuram ki:

- Mənim anam kimdir? Öz-özümə də cavab verirəm ki:
- Mənim anam, rəhmətlik Zöhrabanu bacı idi.
- Dilim nə dilidir?
- Türk dilidir..”.

Və yaxud yenə “Molla Nəsrəddin” jurnalının şah məqalələrindən biri hesab edilən “Sizi deyib gəlmişəm...” məqaləsinə diqqət edək: “...Sözümü tamam etdim. Ancaq bircə üzrüm var: məni gerek bağışlayasınız, ey mənim türk qardaşlarım ki, mən sizinlə türkün açıq ana dilində danışiram. Hərçənd türkcə danışmaq şəxsin savadsızlığına və alimin elminin azlığına dəlalət edir. Salınız yadınıza o günləri ki, ananız sizi beşikdə yırğalaya-yırğalaya sizə türk dilində lay-lay deyirdi...”. Verilən məqalədə “Azərbaycan dili” ifadəsi müşahidə edilmir. Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan dili Azərbaycanda xalqlararası ünsiyyət vasitəsidir. Belə ümumi kommunikativ funksiya daşması xüsusiyyəti onun tarixi təcrübəsindən irəli gəlir. Azərbaycan dili bir zamanlar (XIX əsrin ortalarına qədər) xalqlararası dil rolunu da oynamışdır. Dağıstan xalqları bu dildən uzun müddət ümumi ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmişlər.

“XIX əsrdə Avropada geniş yayılmış fransız dilini Azərbaycan dili ilə müqayisə etsək, bizim dilimizin də Avrasiyanın hər yerində yüksək qiymətləndirildiyini görürük. Rusiyalı şair, dramaturq M.Lermontov Azərbaycan dilinin Şərqdəki mövqeyini fransız dilinin Avropadakı nüfuzuna bərabər tutur: “Tatarca (azərbaycanca)” öyrənməyə başlamışam, bu dil burada və ümumiyyətlə, Asiyada fransız dili Avropada vacib olan qədər lazımlıdır. Təəssüf ki, indi öyrənib başa çatdıra bilməyəcəm, sonra lazım ola bilərdi” [3, s.8].

Azərbaycan dili türk mənşəli ümumxalq danışiq dilindən şifahi ədəbi dilə çevrilənədək və ədəbi dilin yazılı qolu təşəkkül tapana qədər yüzillər boyunca mürekkəb tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Ana dilimiz məhz bu illərdən etibarən, daha çox dövlət dili səviyyəsinə yüksələrək, inkişaf etmiş dünya dilləri ilə bir sıraya daxil ola bildi.

Dil, ümummilli dəyərlərin əsas faktorlarından hesab edilir. Belə ki, Azərbaycan xalqının milli-mədəni irsinin əsasını da Azərbaycan dili təşkil edir. Bu gün dünyada gedən qloballaşma prosesi yalnız Azərbaycanın iqtisadi sahələrində deyil, həm də mədəni sahələrində ciddi dönüş yaratmaqdadır.

Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra milli şüurun inkişafı, demokratik cəmiyyət uğrunda mübarizə və vətəndaş cəmiyyətinin yaranması paralel olaraq ana dilimizin tətbiq sahələrini genişləndirməyi də tələb etdi. Milli şüurun yetkinləşməsi birbaşa Azərbaycan dilinin funksionallığını artırırdı. Əvvəlki illərlə müqayisədə müstəqillik dövrünün üstün cəhətlərindən biri də Azərbaycan dilinin fəaliyyətinə dövlətin birbaşa nəzarət etməsi oldu.

Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamında deyilir: “Azərbaycan dili xalqımızın mənəvi sərvəti, dünya azərbaycanlılarının həmrəyliklərinin sarsılmaz təməli, dövlətimizin müstəqilliyinin başlıca rəmzlərindən biridir. Ölkəmiz zaman-zaman müxtəlif imperiyalar tərkibində yaşamağa məcbur olmasına baxmayaraq, ana dilimiz, hətta bu ağır vaxtlarda belə milli məfkurənin, milli şüurun və milli-mədəni dəyərlərin layiqincə yaşamasını və inkişafını təmin etmişdir. Bu gün onun qorunması və qayğı ilə əhatə olunması müstəqil Azərbaycanın hər bir vətəndaşının müqəddəs borcudur”.

Son 28 ildə bu dil daha da inkişaf etmiş, onun lüğət tərkibi zənginləşmiş, qrammatik quruluşu xeyli cırlanmış, əsas üslubları daha da təkmilləşmişdir. Hazırda Azərbaycan dili ölkəmizdə elm və texnikanı, ədəbiyyat və mətbuatı, iqtisadiyyat və mədəniyyəti, bir sözlə, həyatımızın bütün sahələrini əhatə edən dövlət dili olaraq istifadə olunur.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında da [1995, 12 noyabr] Azərbaycan dilinin dövlət dili olması və onun başqa nüfuzlu dillərlə eyni hüquqa malik olması təsbit edilmişdir. Əsas qanunun 21-ci maddəsində deyilir: “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir”. Həmin maddədə yazılır: “Azərbaycan Respublikası əhalinin danışdığı başqa dillərin sərbəst işlədilməsini və inkişafını təmin edir”.

Hər bir dövlət dilinin dövlətçilik əlamətlərindən (atributlarından) biri dövlətin siyasi, iqtisadi, mədəni fəaliyyətini cəmiyyətə çatdırmaq, praktik (təcrübi) təşkilini təmin etməkdir. Dövlət qanunlarının, rəsmi göstəriş və sərəncamların, müxtəlif iş sahələrinə aid rəsmi sənədlərin vahid dildə olması mühüm şərtlərdəndir. Dil vahidliyi prinsipi ünsiyyətin asanlaşmasına xidmət edir. Belə ki, idarədən, müəssisədən, ixtisasından asılı olmayaraq, istər şifahi, istərsə də yazılı şəkildə olan bütün rəsmi əməli nümunələr dövlət dilində aparılmalıdır. Dilin vahidliyi hesabına anlaşma maksimum təmin edilir, idarəçilik sistematik xarakter alır.

Lakin dilin daşıyıcıları olan insanlar (xalq, millət) özləri bu işdə dövlətə yardımçı olmalıdırlar. Hər kəs öz kommunikativ fəaliyyətində bu mövzuya olduqca həssas yanaşmalı, ana dilinin saflığını qorumaq və inkişafına xidmət göstərməlidir. Elə bu məqamda ulu öndər Heydər Əliyevin ana dilimizin qorunması haqqında söylədiyi aforizmlərdən birini xatırlamaq yerinə düşər: “İnkişaf etmiş, zəngin dil mədəniyyətinə malik xalq əyilməzdir, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir. Ona görə də xalqımıza ulu babalardan miras qalmış bu ən qiymətli sərvəti hər bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi kimi qorumaq, daim qayğı ilə əhatə etməlidir” [9, s.38].

Dəyişmə, yenilənmə, daxili inkişaf qanunauyğunluqları əsasında zənginləşmə müstəqillik illərinin Azərbaycan dili üçün səciyyəvidir. Dildə baş verən dəyişikliklər dedikdə, göz önünə hər şeydən əvvəl terminologiya gəlir. Terminoloji vahidlər meydana çıxan yeni əşya, anlayış və hadisələrin adları kimi reallaşır. Həmin adlar qısa müddət ərzində lüğət tərkibində özünə yer tapır. Azərbaycan dilinin inkişafında aparıcı ekstralingvistik faktor, sözsüz ki, müstəqilliyimizlə cəmiyyət arasında baş verən quruluş dəyişkənliyidir. Azərbaycan xalqının müstəqilliyi və suverenliyi ilə bağlı baş verən ictimai-siyasi hadisələr dilimizin lüğət tərkibində olan dəyişiklikləri global bir hadisəyə çevirdi. Belə ki, hələ müstəqillik uğrunda mübarizə dövründə baş verən canlanma, hər bir sahədə olduğu kimi, ana dilimizin də tədricən öz milli keyfiyyətlərini qazanmasına təkan verdi. Bu proses elə sürətlə baş verdi ki, dilimizin lüğət tərkibi tədricən öz “rənginə” qayıtdı.

Müstəqilliyin ilk dövrlərində Azərbaycan dilinin statusu yüksəlir, sərhədləri genişləndirilirdi. Bunun üçün mərhələli işlər görülür, əvvəlki illərdə yol verilən nöqsanlar aradan qaldırılırdı. Bir sözlə, Azərbaycan dilinə qayğı ön plana çəkilir, amma onu da etiraf edək ki, dilimizin statusundan lazımi qaydada istifadə edilmirdi.

Ümumiyyətlə, dövlətin dil siyasəti bir sıra istiqamətlərdə aparılır. Bu istiqamətlərin bir neçəsi üzərində dayanmağı lazım bilir:

- Hər şeydən əvvəl, dövlət dili kimi Azərbaycan dilinin funksiyasını şərtləndirən qanunlar qəbul edilir. Həmin qanunlarda dilin funksional tərəfləri əsas götürülür.

- Azərbaycan dilinin orfoqrafiya, orfoepiya normalarına yenidən baxılır, müvafiq işlər görülür. Bu sahədə yeni lüğətlər çap edilir. Eyni zamanda, orfoqrafiya və orfoepiya qaydaları müəyyənləşdirilir.

Hazırda Azərbaycan dilinin terminoloji sistemi mükəmməl formaya salınır, terminologiyada yeni inkişaf istiqamətləri və meyillər axtarılır, mövzu ilə əlaqəli xüsusi tədqiqatlar aparılır. Artıq ayrı-ayrı dilçilik tədqiqatlarında da müstəqillik illərinin ab-havası hiss edilir. Bu barədə prof. A.Axundov yazır: “Müstəqillik illərində terminalma mənbələri də dilin əvvəlki inkişaf dövründən xeyli dərəcədə fərqlənməyə başlamışdır ki, bu da bilavasitə cəmiyyətdə gedən proseslərlə birbaşa bağlı şəkildə üzə çıxır. Yəni əgər Sovetlər birliyində digər müttəfiq respublika xalqlarının dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də alınma terminlər, əksər hallarda terminin hansı dilə mənsub olmasından asılı olmayaraq rus dilindən alınırdısa (bu, qaçılmaz iqtisadi-siyasi fakt idi), müstəqillik illərində artıq cəmiyyətin müasir inkişaf durumuna uyğun olaraq rus dilindən uzaqlaşma meyli güclənmiş və termin mübadiləsində üstünlük daha çox müxtəlif səpkili əlaqənin qurulduğu Avropa dillərinə verilmişdir [3, s. 88].

Müstəqillik dövrü və onun sonrakı inkişaf mərhələləri zamanında dilçiliyimizin terminoloji sahəsinin dinamik mənzərəsini canlandırmaq üçün başqa bir mənbəyə müraciət edək. Prof. S.Sadiqova “Terminologiya məsələləri” toplusunda Azərbaycan dili terminologiyasında baş verən dəyişiklikləri düzgün izləyərək, obyektiv nəticələr çıxarmış, eləcə də əməli təkliflər irəli sürmüşdür. Verilən təkliflər maraq doğurur: “Texniki elmlər üzrə terminologiya problemlərinin həllində bir sıra məsələlər əsas götürülməlidir. Terminologiya elm və texnikanın yeni sahələrinin yaranması, inkişafı ilə ayaqlaşmalı və geridə qalmamalıdır. Müəyyən dəyişiklikləri izləmək, terminologiyanın inkişafını düzgün istiqamətləndirmək zəruridir. Elmlərin integrasiyası, elmi biliklərin inkişafı, informasiyaların asanlıqla yayılması üçün dəqiq anlayışı ifadə edən və yeni terminlərin ekvivalentlərinin seçilməsində milli və beynəlxalq miqyasda işlədilən terminlərdən istifadə edilməlidir. Termini yaradarkən, onun hərfi mənası deyil, daşdığı məna nəzərə alınmalıdır”.

Elmi-texniki, ictimai-iqtisadi və mədəni həyatda baş verən yeniliklər dildə öz təsirini daha aydın formada əks etdirir. Bu təsir bütün elmi anlayışları ifadə etmək imkanına malik olan, daim yenilənən və zənginləşən terminologiyada daha qabarıq şəkildə müşahidə olunur. Dilimizin daxili imkanlarından istifadə etməklə yeni terminlərin yaradılması əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi müstəqillik illərində də termin yaradıcılığında əsas istiqamətlərdən biri olmuşdur. Uzun tarixi inkişaf yolu keçmiş terminoloji qatın zənginləşməsində dilimizin daxili imkanları əsasında – leksik, mor-

foloji, sintaktik üsulla yaranan terminlərin mühüm rolu olmuşdur. Elmi-texniki tərəqqi, Avropaya integrasiya, ictimai-siyasi yenilənmə bir çox anlayışların meydana gəlməsi ilə nəticələnir. Son dövrdə bir sıra elm sahələrinin sürətli inkişafı terminologiyanın da inkişafına təkan verir. Yeni elm sahələrinə məxsus terminlərin əsas hissəsi yarandığı ölkənin dilindən alınır. Sözsüz ki, elmi kəşflərin meydana gəldiyi coğrafi məkanın dili morfem və leksemlər termininin yaranmasında əsas rol oynayır.

Bəllidir ki, terminlər elmi üslubla bağlıdır. Elmi üslubu terminsiz təsəvvür etmək doğru olmaz. Lakin bəzən subyektiv səbəbdən terminlərin danışiq – məişət üslubuna geniş şəkildə nüfuz etməsi hallarına da rast gəlinir. Belə məqamlar, əsasən, konkret elm sahəsi mütəxəssislərinin tədris fəaliyyəti ilə bağlı yaranan vərdislərinin nəticəsi kimi dəyərləndirilə bilər. Belə halların nəticəsi olaraq, nitq mədəniyyətinin aydınlıq və anlaşıqlıq prinsipləri pozulur. Müsahibin (dinləyicinin) səviyyəsini, səriştəliliyini nəzərə almaq, dinləyici üçün anlaşıqlı olmaq nitq mədəniyyətinə verilən əsas tələblərdəndir. Terminoloji leksikadan istifadə etmək heç də həmişə düzgün nəticə vermir. Terminlərdən elmi üslubun tətbiqi zamanı istifadə etmək daha məqsədəuyğundur.

Görülən işlər sırasında toponimik vahidlərin tədqiqi və toplanılması da önəmli istiqamətlərdən hesab edilir. Bu cür leksik vahidlərin tarixi və müasir istiqamətdə öyrənilməsinin mərkəzləşdirilmiş şəkildə toplanılması və araşdırılması tədqiqatı stimullaşdıran amillərdən sayılır. Bu sahədə gedən proseslər, adların dəyişdirilmə səbəbləri dominant – aparıcı mövzulardan birinə çevrilir. Toponimik lüğətlərin nəşri əvvəlki illərlə müqayisədə genişlənib. Toponimik vahidlərin dəyişikliyi nəzərə alınaraq, “yeni adlar” lüğətlərinin yaradılmasına tələbat artıb. Vaxtilə işğal altında qalmış ərazilərin adları haqqında kitablar yazılsa da, bu kitabların bəziləri mütəxəssislər tərəfindən hazırlanmadığı üçün onlarda ciddi nöqsanlara rast gəlmək mümkündür.

Bu illərdə küçə, reklam lövhələri, mağaza, restoran, kafe və digər iaşə obyektlərinin adlarının dilinə nəzarət sistemləşdirilir. Amma bununla belə, müəyyən səbəblərdən kafe, restoran və mağaza adlarının dili korlanır, yanaşmalarda fikir ayrılığı meydana gəlir. Mətbuatda bu aspektdə aparılan təbliğatlar, bu mövzuda vaxtaşırı edilən söhbətlər və təşkil edilən verilişlər də lazımı qədər səmərə vermir, qabaqcıl ziyalılarımızın, görkəmli dilçilərimizin çıxışları tamaşaçılara (dinləyicilərə) televiziya və radio vasitəsilə bəzən təhrif edilmiş şəkildə təqdim edilir.

Müşahidələr bunu göstərir ki, metro və şəhər küçələrində quraşdırılan reklam lövhələrində də tərcümə qüsurlarına yol verilir. Mağaza, restoran və kafelərin adları

tamamilə əcnəbiləşdirilir. Milli adlandırmalara olduqca təsadüfi hallarda rast gəlmək olur.

Dövlət dili haqqında qanunda göstərilir:

Maddə 7. Dövlət dilinin xidmət sahələrində, reklam və elanlarda işlənməsi:

7.1. “Azərbaycan Respublikası ərazisində bütün xidmət sahələrində, reklam və elanlarda dövlət dili işlənir. Əcnəbilərə xidmət göstərilməsi ilə bağlı müvafiq xidmət sahələrində dövlət dili ilə yanaşı, digər dillər də tətbiq oluna bilər. Zəruri hallarda reklam və elanlarda (lövhələrdə, tabloularda, plakatlarda və s.) dövlət dili ilə yanaşı, digər dillər də işləyə bilər. Lakin onların tutduğu sahə Azərbaycan dilindəki qarşılığının tutduğu sahədən çox olmamalı və Azərbaycan dilindəki yazıdan sonra gəlməlidir” [5, s.29].

Bəzən bu qanun da pozulur. Belə ki, hər hansı xarici şirkət istehsal edib satdığı məhsulu və fəaliyyətini reklam etmək məqsədilə qanunda nəzərdə tutulan qaydada deyil, birtərəfli olaraq davranır. Belə ki, nəinki mətnlər həcminə görə eyniyyət təşkil etmir, hətta dövlət dilini unudaraq, əcnəbi dillə kifayətlənirlər.

Azərbaycan dilində rəsmi yazışmaların, işgüzar üslubun fəaliyyəti üçün kifayət qədər zəmin yaradılmışdır. Bu məsələ dövlət dili haqqında qanunla müvafiq şəkildə tənzimlənmişdir:

4.1. Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının dövlət qanunlarının keçirdiyi bütün rəsmi mərasim və tədbirlər Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində aparılır.

Təhsil dilinin fəaliyyət dairəsi və sahələri artıq qənaətbəxş formada müəyyənləşdirilmişdir. Yeni Azərbaycan dili dərslikləri (həm ali, həm də ümumtəhsil məktəbləri üçün) nəşr edilir.

5.1. Azərbaycan Respublikasında təhsil dövlət dilində aparılır.

5.2. Azərbaycan Respublikasında başqa dillərdə təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilir. Beləliklə, müəssisələrdə dövlət dilinin tədrisi məcburidir.

5.3. Azərbaycan Respublikasında ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrinə qəbul zamanı Azərbaycan dili fənnindən imtahan verilməlidir.

Qanunların rəsmiləşdirilməsi onun işləkliyini, tətbiqini həyata keçirməklə mümkün olduğu kimi, dilin rəsmi xarakter kəsb etməsi də onun cəmiyyətlə işləkolma xüsusiyyəti ilə, özünə sabit mövqe tutması ilə ölçülür. Dil də canlı bir orqanizmdir. Bütün canlı varlıqlar öz mövcudluğunu müəyyən bir vasitə ilə isbat etdiyi kimi, dil də həyata vəsiqə almasını cəmiyyət daxilində ictimai kommunikativ vəzifəsi ilə şərtləndirir. Həyata vəsiqə alan dil dünyaya göz açan uşağa bənzəyir. Uşaq doğum

haqqında şəhadətnaməni aldığı andan rəsmiləşdirilmiş hesab olunduğu kimi, dil də dövlət dili statusu aldığı vaxtdan rəsmiləşdirilmiş sayılır.

Bu baxımdan, tam cəsarətlə deyə bilərik ki, dilimizin inkişafı, tətbiqi və tədrisi məsələləri dövlətin diqqət mərkəzindədir. Belə bir həqiqəti də deməyi özümüzə borc bilirik ki, Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlənmə tarixinə xronoloji cəhətdən nəzər saldıqda, bu taleyin “qısaömürlü” olmasını görmək mümkündür. Bu mülahizənin yürüdülməsi ilə, şübhəsiz, 1995-ci ilə qədərki dövr nəzərdə tutulur. Son 27-28 il ərzində ədəbi dilimizin rəsmi funksional üslubu öz imkanlarını daha da genişləndirmiş və rəsmi statusunu sabitləşdirmişdir.

“Bəllidir ki, Azərbaycan dili uzun zaman şeir dili kimi inkişaf etmiş və fəaliyyət göstərmişdir. Bu aralar dilin rəsmi və hüquqi əlamətlərini bədii üslub öz üzərinə götürmüş və tətbiq etmişdir. Haqlı olaraq belə bir fikir mövcuddur ki, bədii üslub öz funksional imkanlarının genişliyinə görə, müəyyən dövrlər ədəbi dili təmsil etmişdir” [1, s.124].

Hər bir dilin tətbiqi, tədrisi və tədqiqinin əsasında onun dövlət dili elan edilməsi addımının atılması başlanğıc sayılır. Bu olmadıqda, tənəzzül və çatışmazlıqlar baş verir:

1. Başqa xalqlarda, etnik qruplarda çoxluğun dilinə etinasız münasibət yaranır;
2. Dövlətin siyasi, iqtisadi, mədəni fəaliyyətinin geniş kütlələrə çatdırılması və bu fəaliyyətin qavranılması zəifləyir;
3. Ana dilinin müxtəlif üslubları, xüsusən elmi, rəsmi-işgüzar və publisistik üslubları ya ümumiyyətlə inkişafdan geri qalır, yaxud da zəifləyir.

Dil öz nüfuzunu və potensialını danışıqda və yazıda təzahür etdirir. Bu, dilin ümumi (ictimai) prinsipi hesab edilir. Yəni hamı dilin qayda-qanunlarına tam, eyni dərəcədə riayət etməlidir. Düzgün yazıb-oxumaq bütövlükdə cəmiyyətdən tələb edilir [10, s.77]. Odur ki, orfoepik və orfoqrafik qaydalara dilin konstitusiyaya hüquqları çərçivəsində yanaşılmalıdır.

Xalqımızın tarixi ilə bərabər inkişaf edib bu günümüzdə gəlib çatan ana dilimiz çiçəklənmə dövrünü yaşasa da, bu sahə ilə əlaqədar həllini gözləyən məsələlər də mövcuddur. Çünki ana dilimiz uzun illər xalqımız kimi yadellilərin təsirinə məruz qalmış və bu səbəbdən də gəlmə dillərin hegemonluğu dövründə sanki “susqunluq” və “durğunluq” mərhələsini yaşamışdır.

Dil siyasətinin ana xəttini təşkil edən məsələlərdən biri də mətbuatda ana dili problemlərinin işıqlandırılmasıdır. Azərbaycan dilinin keşiyində, ilk növbədə kütləvi informasiya vasitələri dayanır. Ana dilinin təmizliyi, saflığı uğrunda mübarizə aparan

mətbuat orqanları onun yazı və tələffüz mədəniyyətini inkişaf etdirir, amma bəzən də ciddi nöqsanlara yol verirlər.

“Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında” qanunun 6-cı maddəsinin 2-ci bəndində deyilir ki, dövlət dilində yayımlanan televiziya və radio kanallarının aparıcıları dövlət dilini mükəmməl bilməli və onların səlis danışmaq qabiliyyəti olmalıdır. Televiziya və radio kanallarında dublyaj olunan film və verilişlər dövlətin və ədəbi dilin müəyyən etdiyi dil normalarına uyğunlaşdırılmalıdır. Şübhəsiz, qanunun bu tələbləri həmin informasiya vasitələrində müəyyən qədər gözlənilir. Amma bu, hələ də istənilən səviyyədə deyildir. Xüsusilə də televiziya kanallarının efirində nümayiş etdirilən elə verilişlər var ki, burada nəinki Azərbaycan ədəbi dilinin, heç danışmaq dilinin normalarına da düzgün əməl edilmir.

Mətbuat dilinin ədəbi dilin təsnifi dairəsinə aid olduğu hamıya məlumdur. Təəssüf ki, bu, çox vaxt unudulur. Belə ki, ədəbi dildə işlənməsi yasaq edilən leksik vahid və ifadələrdən də istifadəyə yer verilir. Televiziya və radio kanallarında yayımlanan verilişlərdə iştirakçılar danışmaq zamanı dialekt və şivələrdən geniş istifadə edirlər. Təəccüblüsü budur ki, aparıcılar bu norma pozuntusuna ya reaksiya vermir, ya da özləri məlumatsız olduqları üçün bu cür halları normal qəbul edirlər. Bəzi hallarda isə qəzet-jurnal məqalələrində ədəbi dilin fonetik normasının orfoqrafik variantının kəskin pozulma halı müşahidə edilir. Publisistik üslub mətbuatda funksionallaşır. Lakin subyektiv səbəbdən bu cür hallara təsadüf olunur. Çünki mətbu orqanlarda ara-sıra, qeyri-professional əməkdaşlara da rast gəlinir.

Bundan əlavə, metro dayanacaq məntəqələrində, vaqonlarda lövhələrə yapışdırılan elan və reklam mətnlərində orfoqrafik qaydalara düzgün əməl edilməməsi hallarına tez-tez rast gəlinir. Metroların danışmaq cihazları vasitəsilə əhaliyə tövsiyə xarakterli və digər məzmunlu müraciətlərində orfoepik normalara – düzgün tələffüz qaydalarına riayət edilmir. Məsələn, sol tərəfi keçid üçün boş “saxlıyın” əvəzinə “saxlayın”, “tələsmiyin” yerinə “tələsməyin”, “oturmuyun” deyil, “oturmayın” şəklində tələffüz edilir.

Bir məsələni də xüsusi olaraq qeyd etməliyik ki, son dövrlərdə ana dilində internet dili formalaşdırılır. Bu barədə strateji düşüncələr planlaşdırılır, informasiya axtarışları Azərbaycan dilində aparılır. Amma Azərbaycanda internetin özünəməxsus anadilli axtarış sistemləri təəssüf ki, hələ bir o qədər də inkişaf etməyib. Böyüməkdə olan nəsil – gənclər üçün internetdə Azərbaycan dilində fundamental mahiyyətə malik informasiya resursları olduqca azdır. Ümid edək ki, Azərbaycanda internet inkişaf etdikcə, milli axtarış resurslarımız da güclü axtarış sistemlərinə çevriləcək. Son illərin məhsulu olan kibernetika da nitq mədəniyyəti ilə əlaqəli xassəyə malikdir. Kiberne-

tikada istifadə olunan rabitə və informasiya sistemi natiqlik sənətində, xüsusilə də nitqin hazırlanmasında istifadə olunur. Bundan əlavə, kibernetik maşınların köməyi ilə sözlərin işlənmə tezliyi, lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin təhlili, səslərin və fonemlərin tədqiqi, cümlədə söz sırası, mətnlərin tərcümə olunması və s. məsələlər öz həllini tapır. Kibernetik maşınlar həm də nitqə xidmət edən bir sıra amilləri özündə birləşdirir. Məsələn, yazılmış nitqin məzmununu olduğu kimi yaddaşına köçürür. İstənilən vaxt bu nitqi həmin maşın vasitəsilə əldə etmək olar.

Bütün bu müsbət keyfiyyətləri ilə yanaşı, internet dilinin ana dilimizə mənfi təsirlərini də inkar etməməliyik. Bu, öz mənfi fəsadlarını iki istiqamətdə göstərir:

- *mətbuat dilində*: Elektron mətbuatın dili daha sadə, bəzən hətta SMS səviyyəsində bəsit olur. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, bir çox hallarda bu cəhət çap mətbuatının dilinə də təsir göstərərək, onun zənginliyini və rəngarəngliyini azaldır. Başqa bir ziyanlı təsir isə, getdikcə daha çox kütləviləşən elektron mətbuatdan, internet informasiya mənbələrindən çap mətbuatına yol tapan köçürmələr, başqa sözlə desək, plagiat nümunələridir.
- *ümumxalq danışq dilində*: Böyük əksəriyyətin elektron vasitələrdən istifadə etdiyi müasir dövrdə internet kommunikasiyasının yazılı növünə nəzər saldıqda, xoşagəlməz orfoqrafik mənzərə ilə qarşılaşırıq. SMS və digər internet yazışmalarının mətnindəki sözlər və ifadələr qeyri-səlis tərzdə, təhrif edilmiş formada yazılır.

Məsələn, “necəsən?” sözünü “necs”, “salam”ı “slm”, “təşəkkür”ü “tşk” və s. şəkildə yazırlar. Bu cür “nataraz” yazı formaları həm fiziki (əl), həm də psixoloji (təfəkkür) baxımdan vərdişə çevrilir, nəticədə, fonetik normanın orfoqrafik variantı süniləşir, ədəbi dildən təcrid edilmiş və onun prinsiplərinə zidd bir “yazı dili” formalaşmış olur.

Beləliklə, ana dilimizin tətbiqi ilə əlaqədar yaranan mövcud problemlər iki müstəvidə özünü göstərir. Birinci, ana dilinin rəsmi-ictimai sahələri nəzərdə tutulur ki, bu barədə qismən də olsa, məlumat verməyə çalışdıq. İkinci, qeyri-rəsmi ədəbi danışq üslubu sahəsində olan qüsurlardır ki, bu haqda bəzi vacib məqamları diqqətə çatdırmağı məqsədəuyğun hesab edirik.

Məlumdur ki, dilin lüğət tərkibinin zənginləşmə yollarından biri də alınma sözlərdir. Alınma sözlər dili nəinki zənginləşdirir, həm də ifadəsinə ehtiyac olan məfhumların adlandırılması işini də təmin edir. Alınma sözlərdən zərurət olduqda, istifadəsinə ciddi ehtiyac yarandığı təqdirdə işlətmək məqsədyönlü sayılır. Sovet dil mühitindən “miras” qalmış – “uje”, “yest”, “vopşe”, “znaçit”, “obşim”, “tak”, “davay” və s. söz və ifadələrdən hələ də istifadə olunma hallarına rast gəlinir. Yaxud, həmin ifadələrin eyni məqsədə xidmət edən ingilis variantları ilə əvəz olunması da

müşahidə edilir ki, nəticədə, hibrid leksik vahidlərdən ibarət əcaib bir nitqlə qarşılaşırıq. Şübhəsiz, müasir gənclərdə ana dilinə sevgi xüsusilə diqqət cəlb edir. Bu da təbiidir, insan bir neçə əcnəbi dil bilsə də, şirin duyğularını, zərif hisslərini, ən incə düşüncələrini, məhz ana dilində daha dəqiq ifadə edə bilir. Odur ki, “Ana dili hansı dilə deyilir?” sualının cavabı birmənalı olaraq, “düşüncə dili hansı dildir, o, ana dilidir” fikri ilə cavablandırılır.

Dilə ictimai nəzarət daimi xarakter daşmalıdır. Milli zəmində baş verən tarixi hadisələrin sonunda digər ictimai hadisələr kimi, ana dilinə də milli münasibət ifadə edilir. Ancaq milli duyğuya bürünmüş tarixi hadisə müəyyən zaman keçdikdən sonra əhəmiyyətini azaldır və belə şəraitdə milli həvəs də zəifləyir, soyuyur.

Nəticə / Conclusion

Ana dilimizi qoruyan, yaşadan və öz fəaliyyətləri sayəsində onu zənginləşdirən, ilk növbədə, müəllim və alimlər, şair və yazıçılar, eləcə də xalqın, millətin digər ziyalı nümayəndələri olur. Ancaq mətbuat sahəsində çalışan əməkdaşların dilə təəssübkeşliyi və sevgisi ictimai sferada daha açıq şəkildə təzahür edir. Müxtəlif mətbu orqanlarında: qəzet və jurnal məqalələrində, televiziya kanallarında ana dili ilə bağlı müxtəlif məsələlər, xüsusilə qüsurlar, laqeyd münasibətlər və s. aşkarlanıb, dərhal ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılır. Belə insanların canfəşanlığı ana dili ilə bağlı yaradılmış qurumların fəaliyyətini nəinki üstələyir, hətta onları kölgədə qoyur. Fikrimizcə, kommunal xidmətlərdəki qanun pozuntusuna görə, xüsusi cəza qaydaları tətbiq edildiyi kimi, ədəbi dilimizin normalarının pozulması hallarına qarşı da inzibati qaydada cəza (cərimələr və s.) növləri tətbiq olunmalı, Dövlət Dil Komissiyası və digər dil qurumları da həmin cəza qaydalarının tətbiqinin icrasına ciddi nəzarət etməlidirlər.

Rəsmi dil statusunu almış Azərbaycan dilinin sərbəst inkişafı üçün dövlətimiz tərəfindən hər cür şərait yaradılmışdır. Zaman keçdikcə dövrün tələblərinə uyğun olaraq, Azərbaycan dilinin istifadə dairəsi də genişlənmiş, onun tətbiqinin və inkişafının elmi əsaslar üzərində qurulması zərurəti meydana çıxmışdır. Ona görə də son illərdə dilimizin ayrı-ayrı sahələri üzrə xeyli sayda araşdırmalar aparılmışdır. Bu gün müasir Azərbaycan dili dərin fikirləri ən incə çalarınadək aydın şəkildə ifadə etmək qüdrətinə malik dillərdəndir.

Dilimizin inkişafı üçün belə münbit zəmin yarandığı bir vaxtda hər kəsin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Loru, kobud söz və ifadələrdən dilimizi qorumaq, yad ün-

sürlərlə dolduraraq tənəzzülə sürümək əvəzinə, onun təmizliyi, saflığı uğrunda hər birimiz cidd-cəhdlə mübarizə aparmalıyıq.

Azərbaycan dilinin özünəməxsus inkişaf qanunları ilə cilalanmış qrammatik quruluşu, zəngin leksik fondu və geniş ifadə imkanları vardır.

Fikrimizi ulu öndər Heydər Əliyevin gənclərə ünvanladığı müdrik məzmunlu ib-rətəməz nəsihəti ilə yekunlaşdırırıq: “Harada yaşamağınızdan asılı olmayaraq, vətəndaşı olduğunuz ölkənin qanunlarına hörmətlə yanaşın. Eyni zamanda, azərbaycanlı adını uca tutun. Dilimizin saflığını qoruyun. Mənəvi dəyərlərimizi, mədəniyyətimizi təbliğ edin. Azərbaycana layiq övladlar yetişdirin” [9, s.42].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Abbasov Ə. (2015). Dilin Konstitusiyası və ya konstitusiyanın dili. “Sivilizasiya” jurnalı, № 5. Bakı, Avrasiya Universiteti. 236 s.
2. Abdullayev Ə. (1992). Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, BDU. 330 s.
3. Axundov A. (1992). Dil və mədəniyyət. Bakı, Yazıçı. 189 s.
4. Əhmədli N. (2014). Jurnalistin nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, Elm və təhsil. 279 s.
5. Hacıyeva İ. (2011). Nitq mədəniyyəti. Bakı, AzTU-nun mətbəəsi. 242 s.
6. Həsənzadə N., Pənahova G., Abbasov Ə. (2016). Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (Dərslik). Bakı, Ecoprint. 256 s.
7. Kazımov Q. (2017). Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, TEAS PRESS. 678 s.
8. Qurbanov A. (2010). Müasir Azərbaycan ədəbi dili, I cild. Bakı, Elm və təhsil. 450 s.
9. Sadıqlı A. (2011). Ümummilli lider Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı, Mütərcim. 177 s.
10. Seyidov Y. (2002). Demokratiyanın uzun yolu II. Bakı, BDU.
11. Şahtaxtı M. (2006). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Çarşıoğlu.